

Vándorlás-variánsok

Fata Márta: Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit. Einführungen in die Geschichtswissenschaft. Frühe Neuzeit. Band 1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2020. 248 oldal

A célkitűzése szerint az egyetemi oktatást segítő utb-Band a göttingeni Vandenhoeck & Ruprecht kiadóval együttműködve 2020-ban új, a történettudományi tanulmányokba bevezető könyvsorozatot indított (*Einführungen in die Geschichtswissenschaft*). A már három kiadvánnyal is jelentkező széria első kötete napjaink egyik kiemelten jelen levő és impulzív hatásokat keltő folyamatát, a migrációt vizsgálja egy ugyancsak mozgalmas korszakban, a kora újkorban. A könyv szerzője, Fata Márta – akinek munkásságát a szakma legutóbb 2015-ben az *Aetas* hasábjain keresztül közelebbről is megismerhette¹ – a Tübingeni Egyetem professzoraként és az ugyanott működő *Institut für donau-schwäbische Geschichte und Landeskunde* munkatársaként gazdag oktatói tapasztalatait és kutatási ismereteit, eredményeit összegzi ebben a munkában. A kötet explicit szándéka az, hogy a mai folyamatok pillanatnyi hatásainak megértéséhez hosszabb időtávon keresztül, kellő távolságból és alapos-sággal vizsgált, ugyanakkor napjainkban is értelmezhető fogódzót adjon. Ezt a célt egyrészt a szöveg keretezése szolgálja: a bevezetés a 2015-ös menekültválság problematikáját láttatja, a befejezés pedig már történeti kontextusában reagál a jelen folyamataira. Másrészt – bár vállaltan és kézenfekvően a Német-római Birodalom németjeinek életére helyezi a hangsúlyt, mégis – európai és globális léptékben szemléli és taglalja a mobilitás útjait. Mindezt módszertanilag a szerző azon választása teszi a leginkább

lehetővé, hogy a migráció fogalmi meghatározása által felvetett problematikus kérdések bemutatását követően egyértelműen állást foglal a közel sem kizárólagos jelentéstartamú fogalom meglehetősen tág és rugalmas használata mellett. Ebből következően Fata Márta a történeti aktornak a vándorlás mellett egyéni döntésére helyezi a hangsúlyt. Az érvekkel körülbástyázott döntés természetesen kiválthat értelmezési vitákat, de a kötet logikája, érvelése szempontjából mellőzhetetlen következtetés. Az egyéni döntés szerepe ugyanis rétegzettebb analízisét igényli az azt meghatározó gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők szorosra vont kontextusának. A kötet szempontjából mindez azért tűnik nehéz választásnak, mert vonalvezetésében és nyelvezetében tankönyvi keretek között maradvá kell mindezt érvényre juttatni, amit a szerző színes, többször egyéni példák és persze a vonatkozó kulcsfontosságú szakirodalom beemelésével valósít meg.

Fata Márta a kötet elején (*Begriffe, Theorien und Typologien*) bemutatja a migráció folyamatának legfontosabb szakmai elméleteit, külön hangsúlyt helyezve a Németországban az 1980-as évektől lezajlott egyre szélesebb körű recepciójára (ennyi idő kellett ahhoz, hogy immár ne a két háború közötti, erős politikai színezettel bíró *Ostkolonisation*-elmélet folytatását lássák benne, hanem a modernizációs elméletek egyik irányát). A kora újkori migráció kutatása a szerző érvelése szerint megkülönböztetett jelentőséggel bír, mivel ez az az időszak, amikor komoly minőségi változáson esik át a vándorlás folyamata: a korábbiakhoz képest sokkal több ember kelt sokkal hosszabb útra, és ez a társadalom amúgy is mozgékonyabb alsóbb és felsőbb csoportjai mellett a köztes

¹ „...én igazából közvetítő szerepet is vállalok”. Beszélgetés Fata Mártával. *Aetas*, 30. évf. (2015) 1. sz. 184–189.

rétegeket, különösen a földhöz erősen kötődő jobbagyokat is erősebben érintette.

Az, hogy sok német számára a világ megnyílását Hans Staden hombergi származású katona dél-amerikai útleírása, az aranyról és ezüstről, de egyúttal a kannibalizmusról is szóló élménybeszámolója jelentette, önmagában is számos, a kora újkor jegyeit markánsan viselő körülménynek köszönhető (*Expansion und Erfahrung der Welt*). Egyrészt az Újvilág felfedezésének, másrészt a hírek nyomtatás útján való terjedésének, valamint annak, hogy Károly, a világhódító spanyolok uralkodója egyben a Német-római Birodalom császára is volt. Európa terjeszkedése – amely ugyanakkor a wallersteini modern világrend kiépülésének kezdete – tehát nemcsak hogy feltartóztathatatlanná, de egyre impulzívabbá is vált, aminek pozitívumai mellett keserű következménye az óslakosokkal való érintkezés őket érintő demográfiai katasztrófája, kulturális értékrendszerük lebecsülése és erőszakos üldözése, illetve európaivá szabása volt, amit tetézt az egyes csoportok elleni kegyetlenségek sora. Ebből is látszik, hogy a könyvben miként érvényesül az a szerzői koncepció, mely szerint a migráció összetettségét úgy előnyeiben, mint hátrányain keresztül lehet csak objektíven szemlélnünk, és a folyamatábrázolás mellett eseti példák sora is ezt tükrözi. A fejezet a vándorlást elősegítő technikai fejlődés bemutatásával zárul, amelyben a navigáció és a hajóépítészet javulása mellett a személyszállítást szolgáló magyarországi találmány, a kocsi, majd az információáramlás gyorsulását segítő postakocsi bemutatására is sor kerül.

A kora újkori államok számára a hasznosság szemléletű merkantilizmus jelentette a legdominánsabb gazdaságfilozófiai és gazdaságpolitikai irányt (*Die Bevölkerung als zentrale Kategorie des frühneuzeitlichen Staates*). Ez határozta meg a népesedésről való gondolkodást is, amelynek a szerző külön fejezetet szánt. A hasznos, így szaporodó és ezáltal több adót fizető, több katonát kiállító európai népesség a hódítások és az ezzel

járó gyarmatosítás hatására szerkezetében is átalakult. A kivándorlás hatására csökkent Európa népességszáma, amit fokozott a harmincéves háború elesettjeinek, majd a járványokban elhunytaknak a száma, de strukturális hatása volt az ennek hatására megindult menekülésnek is. A 17. század emellett a kelet-közép-európai területeken gyökeres változást hozott. A Kárpát-medencében százötven évig tartó török uralom a 17. század utolsó harmadában gyakorlatilag megszűnt, ami a Habsburgok népesedési politikáját helyezte új alapokra. A hasznosság jegyében gondolkodó uralkodók számára ugyanis csak annak volt realitása, hogy a török uralom alatt elnéptelenedett és művelés alól teljes mértékben kiesett nagy kiterjedésű területeket újra benépesítsék.

A vándorlás szabályozásának, illetve szabályozatlanságának nehézségei és adminisztratív útvesztői állnak a következő fejezet (*Die Migrationssteuerung*) középpontjában. A szerző nagy hangsúlyt fektet annak bemutatására, hogy a Német-római Birodalomban nem létezett egységes, összbirodalmi szinten érvényesülő vándorlási szabályozás, hanem azt – nagyrészt azért hasonló népesedéspolitikai elképzelés mentén – tartományi szinten szabályozták: ebből fakadóan támogatottságában, mérséklésében vagy népszerűsítésében is sokféle gyakorlat érvényesült. Mindez hatott a befogadó országokra is, hiszen ennek fényében – és erősen mérlegelve a bevándorlók társadalmi összetételét vagy épp felekezeti hovatartozását – kínáltak különféle privilégiumokat a betelepülőknél. Mindezen heterogenitás mellett viszont a korszak fontos eredménye, hogy az útlevelek – amelyek nemcsak a vándorlók személyének azonosítását, de a vándorlás célját is rögzítették – alapvető rendszere kiépült és folyamatosan finomodott.

A vallási okokból útra kelők tárgyalásával a szerző érvelésében fontos hangsúlyt kap, hogy a felekezeti hovatartozás mellett az elindulásban jelentős szerepet játszottak a gazdasági és társadalmi körülmények is (*Die religiös motivierte Migration*). Ez a meg-

állapítás nemcsak önmagában revelatív, de külön jelentőséget nyer akkor, ha ennek hatására a vallási üldözötteket immár nem csupán mint szenvedő alanyokat, hanem tudatosan cselekvő, életkörülményeik jobbítására törekvő aktorokként szemléljük. Ezzel összefüggésben kerül sor annak bemutatására is, hogy a befogadó területek szocioökonómiai és szociokulturális jellemzői mennyiben vezethetők vissza a korábbi korok örökségére, és milyen új transzkulturális folyamatokat indukáltak a kor vándorlásai. A vándorlások organizálásában gyakran fontos szerepet vállaló lelkészek bemutatása sem marad el, főképp a kibocsátó és befogadó területek között betöltött, meghatározó jelentőségű közvetítő szerepük miatt.

A kora újkor évszázadait szinte folyamatosan kitöltő háborúk sora is új színezetet kap a könyvben (*Die militärische und kriegsbedingte Migration*). A háborúknak ugyanis nemcsak következménye a népesség mozgása (legfőképp menekülése), de a katonák toborzása és mozgatása is a harcok előfeltétele volt. A 17. század során folyamatosan növekvő seregek zsoldosai ugyanakkor nemcsak térbeli, de társadalmi mobilizációjukat tekintve is nagy utat tettek, tehetek meg. A háború továbbá nemcsak a katonákat mobilizálta, de a velük együtt tartó konvojok tagjait, így a segédek, szolgákat, felcsereket, tábori orvosokat, tábori lelkészeket is mozgatta. A háború emiatt válhatott számos képzésben – így például a Tübingeni Egyetem evangélikus lelkésznevelőkéi számára – egyben a szakmai gyakorlat részévé.

A következő fejezetben a kora újkorban meghatározó és máig ható jelentőségű telepítések kerülnek a fókuszba (*Die Siedlungsmigration*). A szerző hangsúlyt fektet annak a szemléletnek a taglalására, amely nemcsak önmagában a hasznosságában látja a betelepítések fő motivációját, de – Francis Bacon után mondhatjuk, hogy – ez a jövőbe való befektetést is jelentette, minden voltaképeni eredmény garanciája nélkül. A Német-római Birodalomból nézve a nyugati irányú célpontot az észak-amerikai brit kolóniák

jelentették. Pennsylvania vallási toleranciája és politikai szabadságjogai tömegével csábították a kivándorlókat, hogy hátrahagyva sűrűn lakott és szűkös megélhetést biztosító hazájukat, ott telepedjenek meg és gazdálkodjanak. A kivándorlás másik iránya Brandenburg-Poroszország és Magyarország felé mutatott. Fata Márta a Hohenzollerek és a Habsburgok telepítési politikája mellett a telepesek körülményeit és kultúráját is összehasonlíttja. Hangsúlyt helyez az ebbe az irányba települők máig sem kimerítően feltárt, lehetséges motivációinak ismertetésére és a visszavándorlás tényére is, amely – különösen a házastárs út közbeni halála vagy a talált körülmények által kiváltott csalódás miatt – közel nem volt példánélküli.

Ezt követően kerülnek tárgyalásra azok a vándorlók, akik foglalkozásuk miatt voltak úton, de az előzőekkel ellentétben útjuk körülményei miatt legalább egyszer hazatértek (*Die Erwerbsmigration*). Ilyenek voltak például az idénymunkások, akiknek a munkavállalását alapvetően az otthoni munka szezonálitása határozta meg. Itt kerülnek bemutatásra a vándorkereskedők, akiket jellemzően furcsa megjelenésük és nyelvismereti hiányosságaik miatt bizalmatlanul kezeltek, különösen, ha olcsóbb áruikkal a helyi kereskedők árait is leverték. Szerepük mégis kulcsfontosságú, mivel a városok és országok közötti áruforgalomhoz járultak hozzá. A városi és vidéki kereskedelmi kapcsolatokat erősítették az ugyancsak ebbe a kategóriába sorolt zsidó kereskedők is, akik a városi késztermékeket szállították falura, a falu mezőgazdasági többletét pedig a városi piacokon árulták.

Az előbbi kategóriánál társadalmi tekintetben periférikusabb helyen álltak mindazok, akik kifejezetten a megélhetés kényszere miatt vándoroltak (*Die Subsistenzmigration*). Sokféle ember tartozott ide, például a koldusok egy része vagy a cigányok, a dezertőrök is. Egy 1801-ben kelt német forrás huszonkét típust sorol e csavargók közé. Ide tartoztak azok is, akik a korszak helyi szintű hatásai vagy a hatóságokkal való kon-

frontációjuk miatt indultak el. Éppen ez a sokféleségük teszi forrás szinten nehezzé a megragadásukat, és ennél a csoportnál igaz a leginkább, hogy az egyedi példák képesek érzékeltetni a túlélési stratégiáikat. A fejezet a cigányok részletesebb bemutatásával zárul, akik kapcsán érdemes hangsúlyozni, hogy bár sokáig elutasították a letelepedés lehetőségét és ezzel együtt a földművelő életmódot, valamint sajátos szociokulturális jegyeik is erősítették azt, hogy idegenként kezelték őket, a harmincéves háborúban mégis mintegy 300–400 fős csapatokban teljesítettek katonai szolgálatot, amivel többük számára megnyílt a többségi társadalomhoz való csatlakozás lehetősége.

A kötet végéhez közeledve a szerző külön fejezetet szán a peregrinusok bemutatásának (*Spielarten der Peregrination*). A 16. század felfedezései, a vándorlások fokozódása, a könyvnyomtatás terjedése jelentősen kiszélesítette a világról való tudást. Ugyanakkor a művelt közegek közös nyelve, a latin még őrizte pozícióját, bár a korszak végére a nemzeti nyelvek erősödése mellett felnőtt mellé a francia nyelv is. Fata Márta a peregrináció két fő útját, a *peregrinatio apostolicat*, a voltaképpeni hittérítést és a *peregrinatio academicat*, a vándordiakok képzését különíti el. Az előbbire a jezsuiták expanziója, ázsiai, afrikai és dél-amerikai misszióik (és az azokról készült és terjedő beszámolóik) az egyik legjobb példa, míg az utóbbira a reformáció hatására gyorsan szaporodó német egyetemek sorát látogató diákokat lehet említeni. Fontos kiemelni ezeknek az egyetemeknek a területi kapcsolatait, így például a magyarországi és erdélyi protestáns teológushallgatók számára előbb Wittenberg, majd Heidelberg lett a leginkább preferált célpont. A *peregrinatio academica* sajátos formájaként tárgyalja a szerző a *Kavalierstour*-t, a nemes ifjak magas színvonalú világlátását, amely nemcsak tapasztalatszerzésüket, de az európai udvari elitekben való kapcsolatépítésüket is célozta. Ugyancsak idetartozik az akadémiailag képzettek vándorlása (*Gelehrtenmigration*): Szenci Mol-

nár Albert, a korszak jeles magyar kálvinista lelkésze, nyelvtudósa és műfordítója szakmai életútjának jelentős részét a Német-római Birodalomban töltötte, itt dolgozta újra a korábbi magyar fordítást, a Károli-Bibliát, itt fordította le magyarra a heidelbergi kátét és írta meg latin nyelvű magyar nyelvtanát is.

A *Dimensionen der Integration* című fejezetben a szerző a befogadás és a kirekesztés útjait és dinamikáját ismerteti. Rámutat például a humanizmus, a reneszánsz és a felvilágosodás összeurópai integratív voltára, míg a reformáció – minden pozitív hozadéka mellett – tovább osztotta a kereszténységet. Megerősödött a városok közvetítő szerepe, ami a tudás erősebb cirkulálását is biztosította, ugyanakkor – különösen a nyelvi korlátok miatt – nem került sor a telepések integrálására, ami gazdálkodási leleményességük terjedését is beszűkítette. Fontos hangsúlyt kapnak így mindazok a tényezők, amelyek az integrációt elősegíthették vagy épp akadályozhatták, mint a vallás, a nyelv, a kultúra vagy a borszín.

A kötetet zárva a szerző kiemeli, hogy a kora újkorban számos tényező, így a felfedezések, a gyarmatosítás, a reformáció, a sorozatos háborúk generáltak folyamatos mozgást, ami tág értelemben véve is hatott a gondolkodásra, és gyökeresen befolyásolta a korabeli emberek életét. Mindezek a tényezők pedig fogódzoul szolgálnak, ha eligazodni kívánunk a zavarosnak tűnő migrációs folyamatok között.

A tíz illusztrációval gazdagított kötet irodalomjegyzéke fejezetek szerint veszi számba az egyes témákhoz kapcsolódó primer szakirodalmat, a hallgatók számára a cím mögötti tartalom megértését segítő és az érdeklődést reménnyel felkeltő pár szavas – egy mondatos leírással. A képek jegyzékét követő hely- és névmutató ugyancsak a könnyebb kezelhetőséget segíti. A kötet, bár elsősorban a németországi alap- és mester-szakos hallgatóknak íródott, a fenti bemutatás után egyáltalán nem vélem túlzásnak azt állítani, hogy sokkal szélesebb kör (így né-

met és nem német történészek, szociológusok vagy a világ folyamatában egyszerűen csak jobban tájékozódni kívánó olvasók) számára sokat mondó, gazdag munka. Bőségesen előforduló magyar vonatkozásai miatt

pedig a korszak, illetve a téma kutatói számára alapvető kézikönyv.

KOLOH GÁBOR